

พัฒนาการของวรรณกรรมพุทธศาสนาในพม่า และการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำพม่า ในช่วงราชวงศ์คองบอง*

ชนมน จันทร์มี¹ และ ทวีศักดิ์ เผือกสม²

นิสิตปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร¹
รองศาสตราจารย์ ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร²
E-mail: pp.chanmee@gmail.com¹, davisakd.puaksom@gmail.com²

วันที่รับบทความ: 4 กุมภาพันธ์ 2565

วันที่รับบทความ: 13 มิถุนายน 2565

วันที่รับบทความ: 16 มิถุนายน 2565

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการเสนอถึงพัฒนาการสำคัญของวรรณกรรมบาลีพม่าในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา โดยในระยะแรกวรรณกรรมบาลีพม่ายังคงรับอิทธิพลจากพุทธศาสนานิกายเถรวาทในลังกาเป็นหลัก กระทั่งราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 วรรณกรรมบาลีพม่าได้มีการเปลี่ยนแปลงทางฉันทลักษณ์ อีกทั้งยังเริ่มปรากฏงานเขียนในทางโลกียะด้วย อย่างไรก็ตามงานวรรณกรรมพม่าก็ยังคงจำกัดในราชสำนักจวบจนภายหลังความพ่ายแพ้ต่อบริติชราชในสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่ 1 วรรณกรรมบาลีพม่าจึงได้รับการเผยแพร่ในวงกว้าง พร้อมกับโลกทัศน์ของชนชั้นนำพม่าเองก็ได้เปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้ ปัจจัยที่ทำให้เกิดปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้ไม่ได้เป็นผลเพียงจากการเข้ามาของเทคโนโลยีการพิมพ์โดยมิชชันนารีตะวันตก แต่ยังมีมาจากบทบาทกลุ่มปัญญาชนแห่งลุ่มแม่น้ำชิตวินที่เป็นเครือข่ายของศิษย์ร่วมพระเถระผู้มีถิ่นพำนักในบริเวณลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนล่าง ในขณะเดียวกัน ปัญญาชนกลุ่มนี้ยังมีบทบาทในราชสำนักคองบองและมีส่วนในการบ่มเพาะการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำพม่าในเวลาต่อมา

คำสำคัญ: วรรณกรรมพุทธศาสนาพม่า การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ ราชวงศ์คองบอง ลุ่มแม่น้ำชิตวิน

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “ปฐมกาลของขบวนการวิปัสสนา: เลติชะยาตอว์และลัทธิคำสอน” หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

Development of Burmese Buddhist Literature in Burma and Worldview Adjustment of the Burmese Elites during the Konbaung Dynasty

Chanamon Chanmee¹, Davisakd Puaksom²
Master of Arts (Southeast Asian Studies),
Faculty of Social Sciences, Naresuan University¹
Department of History, Faculty of Social Sciences, Naresuan University²
E-mail: pp.chanmee@gmail.com¹, davisakd.puaksom@gmail²

Received: February 4, 2022

Revised: June 13, 2022

Accepted: June 16, 2022

Abstract

This article illustrates the development of Burmese Buddhist literature since the 12th century. In its early period, Burmese Buddhist literature was mainly influenced by the Theravada Buddhist tradition in Sri Lanka. Around the 17th-18th centuries, the Burmese Buddhist literature had some prosodic change, and few Burmese literati appeared to compose texts related to the corporeal and material worlds. However, in the 19th century, when the Konbaung Dynasty was defeated in the Anglo-Burmese Wars, there came in this period the important determinant factor, such as printing technology, which immensely influenced the knowledge transformation and worldview adjustment of the Burmese elites, especially those elites of the Chindwin basin, which had a close connection with influential monks during the Konbuang Dynasty.

Keywords: Burmese Buddhist Literature, Worldview Adjustment, Konbaung Dynasty, Chindwin River Basin

บทนำ

ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 อันเป็นช่วงเวลาสำคัญหนึ่งที่ชนชั้นนำพม่า มุ่งขยายพระราชอำนาจและปริมณฑลขอบเขตสิมมานั้น พระเจ้าอโนรธาแห่งพุกาม (พ.ศ. 1587-1620) ได้กรีธาทัพไปยังเมืองสะเทิมแห่งอาณาจักรมอญ ทั้งนี้ พระองค์มิได้เพียงกวาดต้อนกษัตริย์มอญ พร้อมไพร่พลทั้งหลายกลับมายังราชธานีพุกามเท่านั้น ทว่า ยังได้ทรงอัญเชิญคัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งพระเถรานุเถระรูปสำคัญซึ่งต่อมาจะเป็นกลุ่มผู้มีบทบาทสำคัญในการสถาปนาพุทธศาสนาในพม่า (Smith, 1965; Taylor, 1987; หม่องทินอ่อง, 2551) ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่าปฐมกาลพุทธศาสนาของพม่าได้เริ่มต้น ณ ราชธานีพุกามนับแต่นั้นเป็นต้นมา

ทั้งนี้ พุทธศาสนาและพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพม่าตั้งแต่ในช่วงราว พุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมานั้น คัมภีร์พุทธศาสนาสำคัญ ๆ ได้มีเค้าโครงมาจากเกาะลังกา เป็นหลัก จนต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 23-24 พัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพม่าจึงได้เริ่มคลี่คลาย โดยมีงานเขียนที่เกี่ยวข้องในทางโลกียะมากขึ้น (Bode, 1966; Maung Khin Myin Da Nu Pyu, 2004) กระทั่งในช่วงราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 จึงปรากฏความเปลี่ยนแปลงโดยมีปัจจัยสำคัญอย่างเช่นเทคโนโลยีการพิมพ์จากตะวันตกได้เข้ามามีส่วน ทำให้วรรณกรรมบาลีพม่าแพร่หลายออกไปในวงกว้างมากขึ้นจากแต่เดิมที่จำกัดอยู่ในราชสำนักและกลุ่มปัญญาชนบางกลุ่มเท่านั้น ทั้งนี้เทคโนโลยีการพิมพ์จากตะวันตกดังกล่าว มิเพียงแต่ทำให้วรรณกรรมบาลีพม่าอันเป็นแหล่งความรู้ทั้งในทางโลกียะและในทางโลกุตระ ให้แพร่หลายมากขึ้นเท่านั้น ทว่ายังรวมถึงการกำเนิดสื่อสิ่งพิมพ์และสารานุกรมสมัยใหม่ที่รวบรวมศาสตร์ความรู้ต่าง ๆ จากตะวันตกด้วย (Charney, 2006)

อย่างไรก็ตาม เมื่อสำรวจถึงงานเขียนที่พยายามอธิบายถึงพัฒนาการของ วรรณกรรมบาลีพม่าโดยรวมแล้วนั้น พบว่าในปัจจุบันมีงานเขียนเพียงจำนวนไม่กี่ชิ้นที่ได้ อภิปรายถึงพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพม่า คือ งานเขียนเรื่อง The Pali Literature of Burma ของ Mabel Haynes Bode (1966) ที่ให้ภาพพัฒนาการของวรรณกรรมบาลี ทั้งในพม่าตอนบนและพม่าตอนล่างในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 16 จนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 25 และงานเขียนภาษาพม่าเรื่อง စာပေပုဂံဝိသုဒ္ဓိပုဂံဝိသုဒ္ဓိပုဂံဝိသုဒ္ဓိ [ท่องไปตาม หมุดหมายวรรณกรรม] ของ หม่องชินมยีน ธนุผยู (မောင်ခင်မြစ် [ခင်မြစ်]) (Maung Khin Myin Da Nu Pyu, 2004) ที่ได้อธิบายถึงวรรณกรรมบาลีพม่าชิ้นสำคัญในช่วง ราชวงศ์คองบองอย่างเช่น ซินหมาแล (ရှင်မာလ; พระมาลัย) และซิงแฮมปีณาสะ (ခင်မာပိဏ္ဍိတ; เชียงใหม่ปัญญาสชาตก) นอกจากนี้ยังมีงานเขียนเรื่อง Powerful Learning Buddhist Literati and the Throne in Burma's Last Dynasty, 1752-1885

ของ Michael Charney (2006) ที่ให้ภาพของเครือข่ายปัญญาชนแห่งลุ่มแม่น้ำชีดิวิน ที่มีอิทธิพลต่อราชสำนักคองบอง และภาพของการเข้ามาของศาสตร์ความรู้จากตะวันตก และเทคโนโลยีการพิมพ์สู่ราชสำนักพม่า อันเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำราชวงศ์คองบองในช่วงเวลาดังกล่าว รวมถึงงานเขียนเรื่อง Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution ของ E. Sarkisyanz (1965) ที่อภิปรายถึง ร่องรอยการเปลี่ยนแปลงของแนวคิดแบบพุทธเถรวาทไปสู่แนวคิดแบบตะวันตก โดยเฉพาะ การเทียบเคียงแนวคิดเรื่องโลกสัมบูรณ์ในพุทธเถรวาทเดิมที่มีอิทธิพลทางความคิดต่อชนชั้นนำ พม่ากับแนวคิดเรื่องภูมิศาสตร์ที่ใช้โลกเป็นศูนย์กลางของปโตเลมี (Ptolemy, ค.ศ. 100-170) และแนวคิดเรื่องระบบสุริยะและการหมุนรอบดวงอาทิตย์ของโลกของโคเปอร์นิคัส (Nicolaus Copernicus, ค.ศ. 1473-1543)

นอกจากนี้ยังกล่าวได้ว่า ในปริมณฑลของการศึกษาวรรณกรรมบาลีในสังคมไทย นั้นอาจจะยังไม่ค่อยมีผู้สนใจศึกษาถึงพัฒนาการสำคัญของวรรณกรรมบาลีพม่าเท่าใดนัก และโดยส่วนมากที่มีให้เห็นอยู่บ้างก็มักจะเป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่แปลจากภาษาพม่า เป็นส่วนมาก หรือเป็นงานเขียนเกี่ยวกับประวัติวรรณกรรมบาลีจากอินเดียและลังกา ซึ่งเป็นงานเขียนที่ให้ร่องรอยไม่ปะติดปะต่อกันของพัฒนาการวรรณกรรมบาลีพม่า อันมีต้นเค้ามาจากเกาะลังกาเสียส่วนใหญ่ อีกทั้งยังมีได้เน้นหนักถึงวรรณกรรมบาลีพม่า เป็นสำคัญ (เลติสยาดอ มหาเถระ, 2514; คันธสาราภิวังศ์, 2552)

บทความชิ้นนี้ จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการสำคัญของวรรณกรรมบาลี หรือวรรณกรรมพุทธศาสนาพม่ายุคจารีต ทั้งนี้ พัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพม่า ดังกล่าวมิได้เป็นเพียงภาพสะท้อนถึงความเจริญรุ่งเรืองของพุทธศาสนาในพม่าเท่านั้น ทว่ายังอาจสะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำพม่าอันอาจนำไปสู่ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมพม่าในเวลาต่อมา

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการสำคัญของวรรณกรรมบาลีพม่ายุคจารีตหรือในช่วงราว พุทธศตวรรษที่ 16-25 (พ.ศ. 1587-2428)
2. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำพม่าช่วงราชวงศ์คองบอง หรือในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 18-25 (พ.ศ. 1752-2428)

วิธีการวิจัย

บทความชิ้นนี้เป็นการวิจัยเอกสารโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (historical approach) อันเป็นกระบวนการในการทำวิจัยด้วยการรวบรวมเอกสาร ทั้งที่เป็นข้อมูลในเอกสารภาษาพม่าและภาษาอังกฤษ โดยมีการวิเคราะห์เปรียบเทียบระหว่างหลักฐานภาษาพม่าชิ้นต่าง ๆ ในเรื่อง ความน่าเชื่อถือทางข้อมูลพื้นฐาน รวมไปถึงการวิเคราะห์เปรียบเทียบเนื้อหาระหว่างกลุ่มหลักฐานด้านวรรณกรรมบาลีของพม่าเอง กับเอกสารภาษาอังกฤษที่ถูกนำมาใช้ในการทำความเข้าใจพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพม่า จากนั้นจึงประมวลหลักฐานข้างต้นเข้าด้วยกันแล้วนำเสนอด้วยวิธีการพรรณนาวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ (historical analytic approach) โดยนำข้อวิเคราะห์เปรียบเทียบที่ได้จากการวิพากษ์หลักฐาน ทั้งในกลุ่มเอกสารพม่าและกลุ่มเอกสารภาษาอังกฤษ มาอธิบายให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงในด้านพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพม่า ภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงจากบริบทหลังคมพม่าในยุคจารีตมาสู่สังคมพม่าในช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านเข้าสู่สังคมสมัยใหม่

พัฒนาการของวรรณกรรมพุทธศาสนาในพม่า

อาจกล่าวได้ว่าประวัติความเป็นมาและพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีในพม่า ตั้งแต่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 17 จนถึง 24 นั้น ปัจจัยทางการเมืองได้มีส่วนสำคัญหรือมีอิทธิพลต่อพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพม่าอย่างมีนัยสำคัญ โดยอาจแบ่งได้ออกเป็น 2 กลุ่มกระแสหลัก คือ พัฒนาการของวรรณกรรมบาลีในพม่าตอนบน และพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีในพม่าตอนล่าง

ในส่วนพัฒนาการของวรรณกรรมบาลีในพม่าตอนบนนั้นเริ่มต้นชัดเจนในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 หรือในช่วงในสมัยของพระเจ้าจันสิตตา (พ.ศ. 1627-1655) ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอโนรธา (พ.ศ. 1587-1620) วรรณกรรมบาลีที่โดดเด่นในช่วงเวลานี้คือ การิกะ (Karika) อันเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์สำคัญ และ เอติสามีทีปนี (Etimasamidipāni) ซึ่งแต่งโดยธรรมเสนapati (Dhammasenāpati) ต่อมาในสมัยของพระเจ้านรปติสิฎุ (พ.ศ. 1716-1753) นั้นก็เป็นอีกช่วงเวลาสำคัญหนึ่งที่เกิดการเปลี่ยนแปลงของวรรณกรรมบาลีในพม่าตอนบน โดยในช่วงเวลาดังกล่าวนี้มีปราชญ์บาลีที่สำคัญคือ อัคคหฺวันต๊ะ (Aggavamsa) ผู้เป็นราชครูในพระเจ้านรปติสิฎุ ในคัมภีร์ กัณธวณศา (Gandhavamsa) อันเป็นประวัติวรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาบาลีในพม่าและลังกาที่เขียนขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 22 โดยนันทปัญญา (Nandapaṅka) ได้ระบุไว้ว่าอัคคหฺวันต๊ะเป็นผู้ที่จาริกไปยังชมพูทวีป (Jampudipa) และยังเป็นผู้แต่งคัมภีร์ สัททหานิติ (Saddhaniti) ขึ้นเมื่อราวปี พ.ศ. 1697

ในเวลาต่อมาคัมภีร์เล่มดังกล่าวนี้ยังได้ถูกเผยแพร่ไปยังสำนักมหาวิหาร (Mahavihara) ณ เกาะลังกา โดยอุตตระชีวะเถระ (Uttarajiva Thera) ผู้ที่ได้จาริกไปยังเกาะลังกาพร้อมกับสุกษิษย์นามว่าสามเณรชาปะตะ (Chapata) ซึ่งภายหลังได้รับฉายาว่า สัทธัมโชติपालะ (Saddhamajotipala) (Norman, 1983) ทั้งนี้ พระเถระสัทธัมโชติपालะผู้นี้จะกลายเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญต่อพุทธศาสนาและวรรณกรรมบาลีพม่าในเวลาต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การสถาปนาสิงหลนิกายที่ได้รับอิทธิพลจากสำนักมหาวิหารจากเกาะลังกา (Bode, 1966) ในคัมภีร์ คันธวงค์ ได้ระบุว่าอริยะหฺวันต๊ะ (Ariyavamsa) เป็นหนึ่งในคณะสงฆ์พม่าที่เดินทางกลับมาจากเกาะลังกาโดยมีสามเณรชาปะตะหรือสัทธัมโชติपालะเถระรวมอยู่ด้วย ก่อนที่จะมาพำนัก ณ ราชสำนักอังวะ ทั้งนี้ อริยะหฺวันต๊ะได้ร่ำเรียนบาลีไวยากรณ์ทั้งหลายจากพระเถระรูปหนึ่งผู้มีฉายาว่า เหยดิน (Ye din) งานเขียนที่โดดเด่นของอริยะหฺวันต๊ะเถระคือ อรรถสาลินีฎีกา อันเป็นการอธิบายความคัมภีร์ อรรถสาลินี ของพุทธโฆษาจารย์ ตลอดจนอธิบายความคัมภีร์ คันธวานะ (Gandhavana) และ ชาตกวิโสขนา (Jatakavisodhana) ซึ่งเป็นการศึกษาชาตกต่าง ๆ ในพุทธศาสนา ทั้งนี้ สิ่งที่น่าสังเกตต่องานเขียนของอริยะหฺวันต๊ะเถระก็คือ ในขณะที่การแต่งคัมภีร์พุทธศาสนาในพม่าตามขนบเดิมนั้นมักจะแต่งเป็นบาลีเสียเป็นส่วนมากแต่อริยะหฺวันต๊ะเถระคือปัญญาชนพม่าคนแรกหันมาที่ใช้ภาษาพม่าในการแต่งคัมภีร์แทนภาษาบาลี อย่างเช่น อรรถโยขนา (Athayojana) และ มหานิสสร (Mahanissara) อย่างไรก็ตาม แม้ในคัมภีร์ คันธวงค์ ได้ระบุว่าอริยะหฺวันต๊ะเถระเป็นผู้แต่งคัมภีร์ มหานิสสร แต่คัมภีร์ ศาสนวงค์ อันเป็นคัมภีร์เล่าเรื่องพุทธประวัติภาษามครที่แต่งโดยปัญญาสามิเถระแห่งพม่านั้น กลับมิได้ระบุถึงนามผู้แต่งไว้อย่างชัดเจนแต่อย่างใด (Bode, 1966)

เมื่อราชสำนักพุกามถึงแก่กาลล่มสลายในช่วงราวปี พ.ศ. 1841 โดยมีสาเหตุส่วนหนึ่งมาจากการรุกรานของพวกขาน (Shan) ดูเหมือนว่าวรรณกรรมบาลีในพม่าตอนบนซบเซาลง แต่หลังจากที่พระเจ้าตะโดมิน (Thadomingya) ได้สถาปนากรุงอังวะขึ้นเป็นราชธานีขึ้นในปี พ.ศ. 1907 ในช่วงเวลานี้ วรรณกรรมบาลีในพม่าตอนบนก็กลับมาเติบโตอีกครั้ง ดังที่ได้ปรากฏคัมภีร์ ศาสนวงค์ ซึ่งแต่งโดยปัญญาสามิเถระ พระเถระพม่าโดยเนื้อหาถูกเขียนขึ้นเป็นภาษามครอันว่าด้วยเรื่องราวพุทธประวัติและการเผยแพร่พุทธศาสนาไปยังแคว้นต่าง ๆ เช่น ลังกา สุวรรณภูมิ โยนก อปรินตะ กัสมีร์คันธาระ มหิงสะกะ มหารัฐและจีน โดยในคัมภีร์เล่มดังกล่าว ปัญญาสามิเถระยังได้ระบุถึงสุวรรณภูมิว่าคือ เมืองสะเทิม โดยอนุมานจากระยะว่าทางตรงกับที่ระบุไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทว่าทัศนะดังกล่าวถูกแย้งโดยมีปราชญ์บางท่านซึ่งมองว่าสุวรรณภูมิ คือ แคว้นหรือภูมูชัย และมีปราชญ์บางท่านเชื่อว่า คือ สยาม ส่วนแคว้นโยนก คือ เชียงใหม่ อันเป็นถิ่นพำนักของคนยวน

นวนวาลี คือ นครศรีเกษตร (ชื่อแคว้นนวนวาลี) อปรันตะ คือ แคว้นสุนาปรันตะ กัสมีร์คันธาระ คือ แคว้นกัสมีระและแคว้นคันธาระ มหิงสกะ คือ แคว้นอันธกะ มหารัฐ คือ สยาม และจีน (ปัญญาสามี, 2506)

นอกจากนี้ในสมัยอังวะยังมีปราชญ์บาลีที่โดดเด่นอีกสองท่าน คือ สี่ละหฺวันตะ (Silavamsa of Taung dwin gyi) และ รัตนุต่าละเถระ (Ratthasara) โดยงานเขียนโดดเด่นของสี่ละหฺวันตะ คือ สุมธาคาถา (Sumedhakatha) ซึ่งถูกแต่งขึ้นเป็นร้อยกรอง อรรถโยชนาว่าด้วย เนตติปกรณ (Atthayojana of the Nettipakarana) และ ปารายะวัตถุ (Parayanavattu) ทั้งนี้ งานเขียนเรื่อง ปารายะวัตถุ (ပါရာယဝတ္ထု; Parayanavattu) ที่สี่ละหฺวันตะ ได้แต่งขึ้น ในราว ปี จ.ศ. 863 (พ.ศ. 2044) นั้นเป็นงานเขียนร้อยแก้วที่อธิบายความใน ปารายะสูตร (ပါရာယဝုတ္တ) ว่าด้วยการท่องเที่ยวในวัฏสังสารและเรื่องราวของพระอรหันต์ทั้งหลาย เช่น พระสารีบุตร (ရှင်သာရိပုတ္တရာ) และพระโมคคัลลานะ (ရှင်မောဂ္ဂသာရ) ในขณะที่งานเขียนสำคัญของรัตนุต่าละเถระ คือ ภูริทัตชาตก (Bhuridattajataka) หัตถิปาลชาตก (Hathipalajataka) และ สัมวรชาตก (Samvarajataka) (Bode, 1966; Maung Khin Hmin danu hpju, 2004)

ส่วนพัฒนาการทางวรรณกรรมพุทธศาสนาในพม่าตอนล่างในช่วงเวลาใกล้เคียงกันในราวพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมานั้นปรากฏร่องรอยในคัมภีร์ ศาสนวงศ์ ระบุว่าชนบทพุทธศาสนาในพม่าตอนล่างนั้นสืบทอดมาจากพระสารีบุตรเถระ ผู้ที่ได้รับการอุปสมบทจากอาณันทะเถระ หนึ่งในกลุ่มคณะสงฆ์ที่เดินทางกลับจากเกาะลังกาที่มีพระสัทธัมโชติปาละเถระ (Saddhamajotipala) รวมอยู่ด้วย ดังนั้น จึงทำให้พอจะอนุมานได้ว่าพระสารีบุตรเถระนี้น่าจะสืบทอดมาจากสำนักมหาวีหารและเป็นผู้ก่อตั้งสังฆนิกายแบบสำนักมหาวีหารขึ้นในพม่าตอนล่าง ทั้งนี้ งานเขียนชิ้นสำคัญของพระสารีบุตรเถระคือ ประมวลธรรมวิสาลา (Dhammavisala Dhammathat) (Bode, 1966) อย่างไรก็ตาม การรุกรานของพวกชาน (Shan) ในราวช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 นั้น ได้ส่งผลให้พุทธศาสนาและวรรณกรรมบาลีในพม่าตอนล่างพลอยได้รับผลกระทบเสื่อมโทรมลงไปอยู่ช่วงหนึ่ง จนกระทั่งในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 20 ในสมัยพระเจ้าธรรมเจดีย์แห่งพะโค (King Dhammaceti of Pegu) (พ.ศ. 1952–2035) วรรณกรรมบาลีในพม่าตอนล่างจึงกลับมารุ่งเรืองอีกครั้งโดยมีงานวรรณกรรมบาลีที่โดดเด่น คือ จารึกกัลยาณี (Kalyani inscription) อันเป็นจารึกที่บันทึกเรื่องราวศาสนกรณียกิจต่าง ๆ ของพระเจ้าธรรมเจดีย์ (Bode, 1966; ธรรมเจดีย์, 1925)

ต่อมาในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 23-24 หรือสมัยอังวะ พัฒนาการของวรรณกรรมบาลีในพม่าอาจแบ่งได้ออกเป็น 2 ประการ ดังนี้ ประการแรก คือ เกิดการแต่ง

คัมภีร์ทางพุทธศาสนาทั้งภาษาบาลีและภาษาพม่า โดยงานเขียนที่แต่งขึ้นด้วยภาษาพม่านั้น มักจะเป็นงานเขียนที่มีลักษณะเป็นเรื่องราวต่าง ๆ และประการที่สอง ปราชญ์ด้านบาลี ชาวพม่าบางส่วนได้ให้ความสนใจกับการศึกษาไวยากรณ์ ขนบและฉันทลักษณ์ต่าง ๆ อย่างเคร่งครัดมากขึ้นเพื่อนำขนบแบบแผนต่าง ๆ เหล่านั้นมาใช้แต่งงานเขียนประเภท บทเห็ดพระเกียรติราชสำนักพม่าเสียเป็นส่วนใหญ่ ส่วนปราชญ์บาลีที่โดดเด่น ในช่วงเวลานี้ คือ สรัสสีเถระ (Sarassi Thera) และ ญาณวระเถระ (Nanavara Thera) โดยสรัสสีเถระ คือ ผู้แต่ง กุลหัตถธาปิณี (Gulhatthadipani) อันเป็นงานเขียนอรรถาธิบายความซับซ้อนของพระอภิธรรม และ วิสุทธิมคคันธิปัตถา (Visuddhimagganthipadattha) อันเป็นงานอรรถาธิบายคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ อีกทั้งยังได้แปลคัมภีร์เนติปกรณ์ มาเป็นภาษาพม่า ส่วนญาณวระเถระ (Nanavara Thera) ปราชญ์บาลีผู้เป็นราชครู ในพระเจ้ามหาราชาธิปติ (Maharajadhipati) ได้แต่งงานเขียนชิ้นสำคัญ อย่างเช่น ราชธาธิราชนามตปลาสิณี (Rajadhirajanamatta pakasini) ขึ้นในพ.ศ. 2276 (Bode, 1966)

ในราวปี พ.ศ. 2295 คราวเมื่อราชสำนักอังวะล่มสลายลง ก็ได้มีชายผู้หนึ่ง พยายามรวบรวมไพร่พลและสถาปนาตนขึ้นเป็นพระเจ้าอลองพญาแห่งราชวงศ์คองบอง งานเขียนพุทธศาสนาในพม่าจึงได้กลับมารุ่งเรืองขึ้นมาอีกครั้งในสมัยพระเจ้าเซงผุ่เซง (Hsinphyushin) (พ.ศ. 2306-2319) ในราวปี พ.ศ. 2306 ปราชญ์บาลีนามว่า ชมพูทีปะ อนันตะธัชชะ (Jambudipa Anantadhaja) ได้แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์สำคัญ ชิ้นหนึ่งและได้แปลคัมภีร์ภาษาสันสกฤตจำนวนหนึ่งออกเป็นภาษาพม่า (Bode, 1966) หลังจากนั้น ในสมัยพระเจ้าโบดอว์พญา (Bodawpya) หรือพระเจ้าปดุง (พ.ศ. 2325-2362) ได้มีปราชญ์บาลีที่สำคัญนามว่า ญาณภิกขุหุนตะ (Nanabhivamsa) หรือราชามหาธรรมราชครู (dhajamahadhammarajaguru) ได้แต่ง ราชธาธิราชวิลาสินี (Rajadhirajavilasini) อันเป็นงานเขียนชิ้นสำคัญที่มีอิทธิพลทางความคิดเรื่องความเป็นกษัตริย์ต่อราชสำนักพม่า อนึ่ง นอกจากงานเขียนชิ้นสำคัญข้างต้นแล้ว ก็ยังมีงานเขียนสำคัญของญาณภิกขุหุนตะ อยู่อีกจำนวนหนึ่ง เช่น เปตลังการ (Petalamkara) อันเป็นงานเขียนอธิบายความคัมภีร์ เนติปกรณ์ (Nettipakarana) และสาธุจวิลาสินี (Sadhujjavavilasini) อันเป็นงานเขียน ว่าด้วยพระสูตรในหมวดตนิขิกาย (Dighanikaya) นอกจากนี้ ญาณภิกขุหุนตะ (Nanabhivamsa) ยังก็ได้แปลชาดกกถา เป็นภาษาพม่าอีกจำนวนหนึ่ง (Bode, 1966)

นอกจากงานเขียนบาลีของญาณภิกขุหุนตะ (Nanabhivamsa) ข้างต้นแล้ว ก็ยังพบว่า มีงานเขียนชิ้นสำคัญขึ้นในวรรณกรรมพุทธศาสนาของพม่า ณ ช่วงเวลานี้ อย่างเช่น ซินหมาแล (ရှင်မာလ; พระมาลัย) และ ซิงแฮมปัดณาสะ (ဇင်မာပိဏ္ဍာန; เชียงใหม่ ปัญญาสาตก) ทั้งนี้ โบรมุปะชิน (ဗိုလ်မှူးဘဝရှင်; Bo Mhu Ba Shin, พ.ศ. 2457-2514)

แวดวงงานประพันธ์มิได้ถูกจำกัดอยู่แต่เพียงพระสงฆ์และข้าราชการสำนักพม่าที่มีโลกทัศน์แบบจารีตเท่านั้น ทว่ายังปรากฏว่าเริ่มมีปัญญาชนฆราวาสพม่าที่รับเอาความรู้สมัยใหม่จากตะวันตกเข้ามาขึ้นด้วยเช่นกัน

การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำพม่าในช่วงราชวงศ์คองบอง

ตั้งแต่ในราวสมัยกลางราชวงศ์คองบองเป็นต้นมานั้น ศาสตร์ความรู้ตลอดจนวิทยาการต่าง ๆ จากโลกตะวันตกได้เริ่มเข้ามาแพร่หลายเข้ามาในพม่า โดยราชสำนักพม่าได้มีพระราชวงศ์และข้าราชการบางส่วนได้หันมาให้ความสนใจกับศาสตร์ความรู้จากโลกตะวันตกที่เข้ามาในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น ทั้งนี้งานเขียนจากตะวันตกจำนวนหนึ่งที่เริ่มมีอิทธิพลต่อราชสำนักพม่าตั้งแต่ในช่วงราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ได้แก่ บทความเกี่ยวกับอาณาจักรพม่า (Birmhan Empire) และ สารานุกรมบริเตนนิกา (Encyclopaedia Britannica) ที่ได้เข้ามาได้ราชสำนักคองบองสมัยพระเจ้าโบดอว์พญาในราวปี พ.ศ. 2341 และ สารานุกรมของอับราฮัม รีส์ หรือ พจนานุกรมศิลปศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และวรรณคดี (Abraham Rees's Great English Compendium The Cyclopaedia; or, Universal Dictionary of Arts, Sciences and Literature) ที่มีเนื้อหาครอบคลุมศาสตร์ต่าง ๆ ของตะวันตก เช่น กายวิภาคศาสตร์ สัตววิทยา ภูมิศาสตร์โลก ประวัติศาสตร์ยุโรป และศัพท์ทางการทหาร (Charney, 2006)

ทั้งนี้ ปัญญาชนในราชสำนักที่มีความโดดเด่นในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น คือ เจ้าชายมกร และ อุโพหลายง์ โดยปัญญาชนสำคัญทั้งสองนี้ถือเป็นตัวกลางสำคัญในการปะทะกันระหว่างความรู้แบบจารีตที่ยังยึดโยงกับพุทธศาสนาพม่าและความรู้จากตะวันตก

กล่าวได้ว่าเจ้าชายมกร (prince Makkara; พ.ศ. 2333-2391) เป็นปัญญาชนผู้หนึ่งที่มีบทบาทสำคัญในราชสำนักคองบอง โดยได้ทรงพยายามผลักดันให้มีการแปลบทความบางส่วนใน สารานุกรมบริเตนนิกา เป็นภาษาพม่า รวมไปถึงการแปลพจนานุกรมภาษาอังกฤษเป็นภาษาพม่า รวมทั้งทรงให้ความสนพระทัยในดาราศาสตร์และฟิสิกส์ศาสตร์อีกด้วย นอกจากนี้ ความสนพระทัยในศาสตร์ความรู้แบบตะวันตกแล้ว เจ้าชายมกรก็ยังให้ความสนใจเกี่ยวกับเทคโนโลยีการพิมพ์เป็นอย่างมาก โดยในราวปี พ.ศ. 2376 เจ้าชายมกรได้ร่วมมือกับมิชชันนารีนำแท่นพิมพ์เข้ามาใช้ในราชสำนักคองบอง แต่การเข้ามาของเทคโนโลยีการพิมพ์แบบตะวันตกดังกล่าว นอกจากจะทำให้กิจการสิ่งพิมพ์ในพม่าเติบโตขึ้นแล้ว แต่ในขณะเดียวกันก็ยังได้สร้างรอยร้าวระหว่างศาสนจักรและราชสำนักอีกด้วย เนื่องจากเทคโนโลยีการพิมพ์สามารถผลิตพระคัมภีร์และหนังสือเกี่ยวกับคริสต์ศาสนาจำนวนมากและทำให้เผยแพร่ออกสู่สาธารณชนได้ในเวลาอันรวดเร็ว ซึ่งแตกต่างจากคัมภีร์พุทธศาสนาที่ยังคงใช้การคัดลอกด้วยมือ การผลิตคัมภีร์ออกมา **วารสารมนุษย์กับสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์**

จึงซ้ำว่าการพิมพ์ด้วยแท่นพิมพ์ ฉะนั้น การเข้ามาของเทคโนโลยีดังกล่าวจึงได้ลดทอนอำนาจในการผูกขาดความรู้และอำนาจในการควบคุมราชสำนักของพระสงฆ์พม่าฝ่ายสุธรรมานิกายที่มีอิทธิพลต่อราชสำนักและศาสนจักรพม่า อันทำให้เกิดกระแสความตึงเครียดระหว่างพุทธจักรกับคริสตจักรขึ้นอีกประการหนึ่ง (Charney, 2006)

นอกจากเจ้าชายมกรแล้ว ปรากฏว่าก็ยังปัญญาชนราชสำนักพม่าอีกผู้หนึ่งที่ได้ให้ความสนใจกับความรู้จากตะวันตกนามว่า อุโพหลายยง (U Po Hlaining) ผู้รับราชการในสมัยพระเจ้ามินดง (พ.ศ. 2351-2421) และพระเจ้าธีบอ (พ.ศ. 2402-2459) โดยนอกจากความสนใจในศาสตร์ตะวันตกแล้ว อุโพหลายยงก็มีการเขียนขึ้นสำคัญเรื่อง ราชธัมมสังคหะ (Rajadhammasangaha) เล่าถึงสภาวะในราชสำนักพม่าสมัยพระเจ้าธีบอ ซึ่งอุโพหลายยงแสดงความเห็นผ่านงานชิ้นนี้ว่าราชสำนักพม่าได้ใช้จ่ายฟุ่มเฟือยในเรื่องที่มีใช้ผลประโยชน์ของอาณาจักร (Charney, 2006)

อย่างไรก็ตาม ราชสำนักคงในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น นอกจากจะมีปัญญาชนผู้ให้ความสนใจในศาสตร์ความรู้ต่าง ๆ จากโลกตะวันตกเช่นเจ้าชายมกรและอุโพหลายแล้ว ยังมีข้าราชการสำนักพม่าอีกบางส่วน อย่างเช่น มหาอำมาตย์มะแกวมิงจี ซึ่งยังคงยึดถือแนวคิดจารีตเดิมอยู่ด้วยเช่นเดียวกัน โดยแนวคิดแบบจารีตเดิมที่ยังคงอยู่ในพม่าช่วงเวลาดังกล่าวคือ แนวคิดว่าด้วยจักรวาทิน (Cakkavatti) และแนวคิดว่าด้วยเขาพระสุเมรุคือศูนย์กลางแห่งจักรวาล (เสฐียรโกเศศ, 2512; นิยะดา เหล่าสุนทร, 2538)

สำหรับแนวคิดว่าด้วยจักรวาทิน (Cakkavatti) เป็นแนวคิดในเชิงโลกิยะที่มองว่าชนชั้นผู้ปกครองมีอำนาจอันชอบธรรมในการทำสงครามเพื่อขยายขอบเขตปริมณฑลของราชอาณาจักรให้กว้างใหญ่ไพศาล เสมือนตั้งธรรมจักรแห่งพุทธะอันเคลื่อนเลื่อนหมุนไปข้างหน้าอย่างไม่มีที่สิ้นสุด นับว่าเป็นภาพสะท้อนถึงพระปรีชาสามารถด้านการปกครองและแสดงพระบารมีของชนชั้นนำอีกโสดหนึ่ง (Sarkisyanz, 1965) ส่วนแนวคิดว่าด้วยเขาพระสุเมรุคือศูนย์กลางแห่งจักรวาลอันเป็นแนวคิดในเชิงโลกุตระนั้น ได้ปรากฏแพร่หลายในบรรดากลุ่มชนชั้นนำที่รับอิทธิพลทางความคิดจากพุทธศาสนานิกายเถรวาทมาใช้เป็นหลักในการปกครอง โดยในพม่านั้นแนวคิดดังกล่าวได้เริ่มปรากฏในยุคจารีตจนกระทั่งราวช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 จึงได้ค่อย ๆ เสื่อมลงทั้งนี้ ภาพจำลองจักรวาลดังกล่าวนี้เป็นเสมือนการจำลองและย่อส่วนของจักรวาลอันไพศาลให้ลงมาสถิต ณ บรรณพิภพแห่งนี้ จึงทำให้ราชสำนักพม่ามีสถานะเป็นจุดจักรวาลแห่งจักรวาลนี้ไปโดยปริยาย ดังนั้น กษัตริย์พม่าผู้ทรงประทับบนสุวรรณบัลลังก์ในท้องพระโรงแห่งราชปราสาทอันตั้งอยู่ ณ ราชธานีนั้น จึงกลายเป็นผู้มีอำนาจเหนือดินแดนขอบขัณฑสีมาทั้งหลาย อีกทั้งยังทรงมีสถานะเป็นจุดศูนย์กลางของโลกและเป็นเสมือนแกนกลางแห่งจักรวาลนี้อีกด้วย (Sarkisyanz, 1965)

ทั้งนี้ ซาร์กิสยาน (Sarkisyanz) มองว่าหากเมื่อลองเทียบเคียงกับแนวคิดแบบตะวันตกกับแนวคิดที่ด้วยจักรวาลพินและแนวคิดที่ด้วยเขาพระสุเมรุคือศูนย์กลางแห่งจักรวาลแล้ว อาจเทียบเคียงได้กับแนวคิดของปโตเลมีที่เชื่อว่าโลกเป็นศูนย์กลางของจักรวาล ก่อนที่ในภายหลังแนวคิดดังกล่าวได้ถูกแทนที่ด้วยแนวคิดของโคเปอร์นิคัสที่เชื่อว่าดวงอาทิตย์เป็นศูนย์กลางของระบบสุริยจักรวาล (Sarkisyanz, 1965)

กล่าวได้ว่า สงครามระหว่างราชสำนักพม่ากับบริติชราชในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 24-25 ทั้งสามครั้ง จึงมิได้เป็นเพียงการสู้รบประหัตประหารกันด้วยกำลังไพร่พลและแสนยานุภาพของอาวุธยุทโธปกรณ์ของกองทัพทั้งสองฝ่ายเท่านั้น หากโดยนัยยะสงครามครั้งนี้เป็นการปะทะกันของระบบความคิดจารีตเดิมกับกับแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ กล่าวคือ สงครามระหว่างราชสำนักพม่ากับบริติชราชครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2367-2369) ในทศวรรษของชนชั้นนำพม่า นั้น เป็นเสมือนการปะทะกันระหว่างปริณทลแห่งจุลจักรวาลพม่ากับจักรวรรดิบริติชราช ครั้นเมื่อสงครามครั้งแรกจบลงด้วยความปราชัยของราชสำนักพม่าและการเสียดินแดนฝั่งตะวันตกให้กับบริติชราช ซึ่งหากพิจารณาการสูญเสียดินแดนดังกล่าวจากทัศนะของชนชั้นนำพม่าแล้ว เป็นเสมือนแรงสั่นสะเทือนครั้งแรกที่ส่งผลกระทบต่อราชสำนักอันเป็นศูนย์กลางของจุลจักรวาลพม่า แน่แน่นอนว่า สงครามระหว่างราชสำนักพม่ากับบริติชราชในครั้งที่ 2 (พ.ศ. 2395-2396) และครั้งที่ 3 (พ.ศ. 2428) ที่ตามมานั้น ย่อมสร้างแรงสั่นสะเทือนเป็นเท่าทวีจนเกิดอาการย่ำแย่ต่อจุลจักรวาลพม่าอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้จนในท้ายที่สุด ศูนย์กลางของจักรวาลและจุลจักรวาลพม่าเดิมที่เคยกว้างใหญ่ไพศาลก็ได้แตกกระจายสลายหายไปกับความมืดมิดแห่งอาณานิคม

อย่างไรก็ตาม มีนักประวัติศาสตร์พม่าบางท่านอย่าง ไมเคิล ชาร์นีย์ (Michael W. Charney) ได้อภิปรายถึงพัฒนาการของแนวคิดที่มีอิทธิพลต่อราชสำนักคองบองแตกต่างออกไปจาก ซาร์กิสยาน โดยชาร์นีย์มองว่าพัฒนาการของแนวคิดสำคัญที่มีอิทธิพลต่อราชสำนักคองบองนั้นอาจแบ่งได้เป็น 4 ช่วงระยะ ดังนี้

ระยะแรก แนวคิดที่ด้วยเรื่องปยูซอว์ตี (Pyuzawhti) อันเป็นเรื่องราวเล่าถึงปยูซอว์ตี กษัตริย์นักรบ ผู้เป็นโอรสของสุริยเทพและมีพระมารดาเป็นธิดานาคา กล่าวกันว่าราชวงศ์พม่านั้น เป็นผู้สืบเชื้อสายมาจากปยูซอว์ตี จึงทำให้ราชวงศ์พม่ามีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับสุริยเทพและนาคา ต่อมาราวสมัยพระเจ้าอลองพญา พระองค์ได้ใช้แนวคิดปยูซอว์ตี เพื่อขยายพระราชอำนาจการปกครองไปยังกลุ่มคนที่ไม่ใช่ชาวพม่า แต่ในช่วงเวลาดังกล่าวนั้น แนวคิดปยูซอว์ตีก็กลับมิได้มีอิทธิพลต่อกลุ่มคนที่ไม่ใช่ชาวพม่าอีกต่อไป ซึ่งแตกต่างจากสมัยราชวงศ์ตองอูยุคฟื้นฟู ที่แนวคิดปยูซอว์ตีได้เคยมีอิทธิพลต่อกลุ่มคนที่ไม่ใช่ชาวพม่าอย่างมาก (Charney, 2006)

ระยะที่สอง คือ แนวคิดว่าด้วยเรื่องมหาสมมติ (Mahasammata) ในสมัยพระเจ้าอลองพญา พระองค์ได้ยกทัพไปยึดครองเมืองพะโค จึงทำให้ราชสำนักพม่าได้รับอิทธิพลจากประมวลกฎหมายมอญซึ่งเจือไปด้วยแนวคิดดังกล่าว โดยใน มนุธรรมศาสตร์ ระบุถึงเรื่องราวของมनुไว้ว่าพระพรหมได้กลับชาติมาเกิดบนโลกมนุษย์ มีนามว่า มनु ผู้เป็นข้าราชการในกษัตริย์มหาสมมติ ต่อมาในราวปี พ.ศ. 2306 ชินเตโชตาละ (Shin Tejosara) พระสงฆ์พม่า ได้แปลมนุธรรมศาสตร์ฉบับอื่น ๆ และเรียบเรียงเป็นร้อยกรอง โดยใน มนุธรรมศาสตร์ฉบับภาษาพม่านี้ได้ระบุว่า มनु (Manu) เป็นผู้ให้คำปรึกษาแก่กษัตริย์มหาสมมติในเรื่องข้อกฎหมายต่าง ๆ ทั้งนี้ ชินเตโชตาละ ยังมีงานแปลภาษาพม่าขึ้นสำคัญจำนวนหนึ่ง เช่น คัมภีร์ มนุวรรณาลังการ (Manuvannana Linka) และ มนุยั้งลังการ (Manuyin Linka) อาจกล่าวได้ว่า การแต่งงานเขียนที่มีแนวคิดเกี่ยวกับมหาสมมติ ในลักษณะดังกล่าวนั้นเป็นการช่วยส่งเสริมให้พระเจ้าอลองพญามีพระราชอำนาจในการปกครองมากยิ่งขึ้น ต่อมาในสมัยพระเจ้าโบดอพญา ได้มีพระสงฆ์ฝ่ายสุธรรมานิกายรูปหนึ่ง นามว่า ชินนันทมาลา (Shin Nandamala) แต่งงานเขียนภาษาบาลีที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับมนุธรรมศาสตร์นี้เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาเรื่องราวของมनुกลับแตกต่างออกไปจากต้นเค้าเดิม โดยระบุว่า มनुเป็นอีกนามหนึ่งของกษัตริย์มหาสมมติ

ในขณะที่พระเจ้าอลองพญา ทรงพยายามฉายภาพว่าตนคือมनुหรือมหาสมมติ ปรากฏว่ามีคัมภีร์ภาษาพม่าบางฉบับมิได้ระบุถึงมหาสมมติในสถานะที่เป็นปฐมกษัตริย์แห่งโลกเพียงเท่านั้น ทว่ายังได้กล่าวว่ามีมหาสมมติในอีกสถานะ คือ พญาลอง (hpayalaung) หรือหน่อโพธิ หรือโพธิสัตว์ (bodhisattva) อีกด้วย อย่างไรก็ตาม สถานะที่ทับซ้อนกันของพระเจ้าอลองพญา ผู้เป็นมหาสมมติและโพธิสัตว์ดังกล่าวนี้ กลับได้สร้างความยุ่งยากในภายหลัง กล่าวคือ หากพระองค์กล่าวอ้างว่าตนคือพญาลองหรือโพธิสัตว์นั้น สถานะดังกล่าวก็จะมี ความทับซ้อนกับกษัตริย์พินยาทะเล (Banya dala) แห่งพะโค ผู้สถาปนาตนเองเป็นโพธิสัตว์เช่นเดียวกับพระองค์ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ในช่วงราวปลายพุทธศตวรรษที่ 24 จึงทำให้ปรากฏภาพของโพธิสัตว์ชั้น 2 พระองค์ในระยะเวลาเดียวกัน (Charney, 2006; Sarkisyanz, 1965)

ระยะที่สาม แนวคิดว่าด้วยเรื่องอภิราชา (Abhiraja) เมื่อราวปี พ.ศ. 2325 พระเจ้าโบดอพญาทรงปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสำนักคองบอง ทำให้พระสงฆ์สุธรรมานิกายและกลุ่มปัญญาชนแห่งลุ่มแม่น้ำชีตวินตอนล่างกลับมา มีอิทธิพลต่อราชสำนักพม่าอีกครั้งหนึ่ง แต่ในครั้งนี้นักปัญญาชนแห่งลุ่มแม่น้ำชีตวินบางส่วน ได้ให้ความสนใจกับพิธีกรรมลัทธิพราหมณ์มากกว่าพุทธศาสนา โดยปัญญาชนกลุ่มนี้ได้มีหยาบยืมปรับใช้พิธีกรรมจากคัมภีร์พราหมณ์เพื่อนำมาใช้ในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับ

ราชสำนักอย่างเช่น มุรธาภิเษก (Muddha Beiktheik) ในการส่งเสริมพระราชอำนาจของพระเจ้าโบตอพญาในช่วงแรกเริ่มที่พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ ทั้งนี้ กลุ่มพราหมณ์ดังกล่าวที่ได้เข้ามาพึ่งโพธิสมภารแห่งราชสำนักคองบองในช่วงเวลาดังกล่าว โดยสันนิษฐานกันว่าเป็นกลุ่มพราหมณ์ที่ได้อพยพโยกย้ายมาจากยะไข่หรืออาระกัน (Charney, 2006) อย่างไรก็ตามเรื่องราวของมหาสมมติ ผู้ทรงเป็นปฐมกษัตริย์แห่งโลก และอิริยาราชราชาผู้เปี่ยมด้วยอำนาจอันสมบูรณ์จากการผ่านพิธีมุรธาภิเษกอันศักดิ์สิทธิ์นั้นอาจจะไม่เพียงพอต่อการใช้อธิบายเชื่อมโยงกับเข้าเรื่องราวเกี่ยวกับต้นกำเนิดของชนชาติพม่า จึงทำให้จำเป็นต้องมีการเล่าซ้ำเรื่องราวเดิมเพื่อแสดงถึงความเป็นมาอันยาวนานของชนชาติพม่าและเพื่อเป็นการยืนยันถึงความชอบธรรมแห่งราชสำนักพม่าอีกประการหนึ่ง

ระยะที่สี่ แนวคิดว่าด้วยเรื่องธรรราชา (Dhajaraja) อันมีเค้าโครงเรื่องเดิมเกี่ยวข้องกับแนวคิดมหาสมมติและแนวคิดอิริยาราช โดยแนวคิดธรรราชานี้ปรากฏร่องรอยว่า ได้มีความพยายามที่จะเล่าเรื่องราวในลักษณะที่แตกต่างออกไปจากเดิม กล่าวคือ ธรรราชาเป็นผู้สืบเชื้อสายมาจากศากยวงศ์และยังเป็นผู้ฟื้นฟูเมืองตะเกิงถิ่นพำนักของชนชาติพม่าเดิมที่เคยล่มสลายให้ฟื้นคืนกลับมารุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่ง (Charney, 2006)

อนึ่ง ในช่วงเวลาดังกล่าว นอกจากกลุ่มปัญญาชนแห่งลุ่มแม่น้ำชีตวินตอนล่างที่ให้ความสนใจในลัทธิพราหมณ์แล้ว ก็ปรากฏว่าได้มีกลุ่มปัญญาชนแห่งลุ่มแม่น้ำชีตวินตอนล่างบางส่วนได้สร้างเครือข่ายความสัมพันธ์จากการเป็นศิษยานุศิษย์ร่วมสำนักพระเถระรูปสำคัญ อย่างเช่นญาณภิกขุหุนตะ พระเถระผู้ที่ได้เข้ามามีบทบาทต่อราชสำนักคองบองในสมัยพระเจ้าโบตอพญาหรือพระเจ้าปดุง และ เลติชะยาตอว์ พระเถระรูปสำคัญผู้มีห่วงชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้ามินดงและพระเจ้าธิบออันเป็นเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างยุคจาริตกับยุคอาณานิคม ทั้งนี้ กลุ่มปัญญาชนแห่งลุ่มแม่น้ำชีตวินตอนล่างกลุ่มนี้เป็นกลุ่มปัญญาชนที่ได้ให้ความสนใจในศาสตร์ความรู้จากโลกตะวันตก และกล่าวได้ว่าอิทธิพลดังกล่าวมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำพม่าในเวลาต่อมา

เครือข่ายปัญญาชนแห่งลุ่มแม่น้ำชีตวิน

นับตั้งแต่ในช่วงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมานั้นเป็นช่วงเวลาที่ราชสำนักพม่าได้มีพัฒนาการสำคัญ 2 ประการที่ควรพิจารณา ประการแรก คือ การขับเคี่ยวแข่งขันกันระหว่างราชสำนักพม่าและฝ่ายศาสนจักรในการพยายามผูกขาดความรู้บางประการ โดยฝ่ายราชสำนักพม่าเป็นฝ่ายประสบความสำเร็จ ประการที่สอง ผลสืบเนื่องมาจากการที่ฝ่ายราชสำนักพม่าประสบความสำเร็จในการควบคุมผูกขาดความรู้ไว้ได้นั้น ทำให้ราชสำนักพม่าสามารถรวมอำนาจ ทั้งในทางการเมืองและศาสนาได้

เป็นผลสำเร็จ โดยมีการพยายามสถาปนาอำนาจเบ็ดเสร็จเหนือความรู้ด้วยประวัติศาสตร์ นิพนธ์และการสร้างอัตลักษณ์ความเป็นพม่าขึ้นมาใหม่

นอกจากนี้ ปรากฏการณ์สำคัญอีกประการหนึ่งที่เกิดขึ้นในช่วงปลายราชสำนักคองบองในช่วงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 24 คือ การเกิดคณะสงฆ์กลุ่มหนึ่งได้ร่วมมือกับราชสำนักพม่า เพื่อสถาปนาความรู้ใหม่แทนความรู้เดิมในจารีตที่ถูกรับรองว่าเป็นความรู้ที่ถูกนำเข้ามาจากสังคมอื่น โดยในระยะแรกของกระบวนการพยายามสถาปนาความรู้ใหม่นั้นได้ส่งผลกระทบต่อความรู้ที่มีอยู่เดิมไม่น้อยอย่างเช่น พระไตรปิฎก อีกทั้งในเวลาต่อมาก็ได้ส่งผลไปยังความรู้อื่น ๆ ที่ถูกนิยามว่าเป็นความรู้ทางโลกียะ

ในช่วงราวปี พ.ศ. 2363-2428 นั้น จึงเป็นช่วงเวลาที่ราชสำนักพม่าได้เผชิญกับความรู้แบบใหม่และเทคโนโลยีจากตะวันตกที่เริ่มเข้ามาผ่านทางมิชชันนารีในช่วงที่ราชสำนักพม่าได้พ่ายแพ้ให้กับบริติชราชในสงครามอังกฤษ-พม่าครั้งที่ 1 จนอาจกล่าวได้ว่าความรู้แบบใหม่ที่เข้ามานั้น ทำให้เกิดการเผชิญหน้ากันระหว่างความรู้แบบเก่าที่ถูกสถาปนาโดยราชสำนักพม่าและกลุ่มปัญญาชนรุ่นเก่า กับความรู้แบบใหม่ที่รับจากตะวันตกโดยกลุ่มพระสงฆ์และปัญญาชนบางส่วน ทั้งนี้ เชื่อว่าการใช้ความรู้แบบใหม่ โดยเฉพาะในเรื่องแบบการปกครองทางการเมือง อาจจะช่วยให้ราชสำนักพม่ากลับมาควบคุมอำนาจให้มั่นคงได้อีกครั้ง

ทั้งนี้ กลุ่มพระสงฆ์และปัญญาชนที่มีอิทธิพลต่อราชสำนักในช่วงเวลาดังกล่าว คือ กลุ่มพระสงฆ์ที่มีถิ่นพำนัก ณ บริเวณลุ่มแม่น้ำชีวินตอนล่าง (Lower Chindwin River) โดยกลุ่มพระสงฆ์และเครือข่ายศิษยานุศิษย์ทั้งที่เป็นพระสงฆ์และฆราวาสซึ่งมีอิทธิพลทางความคิดอย่างมากต่อราชสำนักพม่าในการพยายามสถาปนาความเป็นพม่าในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 24 นั้นมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอยู่กับญาณภิกขุวันต๊ะ (Nyanabhivamsa) ต้าตะหน่าไปก์หรือพระสังฆราชผู้มีบทบาทสำคัญและมีอิทธิพลต่อราชสำนักพม่าอย่างเบ็ดเสร็จ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการควบคุมความรู้ทั้งในทางโลกียะและในทางโลกุตระ (Charney, 2006) ต่อมาเมื่อเกิดสงครามราชสำนักพม่ากับบริติชราชครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2395 ผลปรากฏว่าราชสำนักพม่าพ่ายแพ้และต้องเสียดินแดนพม่าตอนล่างให้กับอาณาจักรบริติชราชอีกครั้ง ทั้งนี้การเสียดินแดนพม่าตอนล่างอันเป็นศูนย์กลางพระราชอำนาจของราชสำนักพม่าในขณะนั้น ส่งผลให้ศูนย์กลางพระราชอำนาจดังกล่าวจำถอยร่นกลับไปยังดินแดนพม่าตอนบนบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ

อิระวดี โดยราชสำนักพม่าก็ได้มีการโยกย้ายราชธานีหลายครั้งจนท้ายที่สุดก็ได้ตั้งกรุงมณฑลทะเลเป็นราชธานีแห่งใหม่และศูนย์กลางพระราชอำนาจสุดท้ายแห่งราชสำนักพม่า

อนึ่ง ความสำคัญของราชธานีนั้นมิใช่เป็นเพียงแต่เป็นที่พำนักของราชวงศ์ อันเป็นเสมือนศูนย์รวมพระราชอำนาจแต่เพียงเท่านั้น แต่ยังมีความสำคัญในสถานะที่เป็นจุดศูนย์กลางของพุทธศาสนาในพม่าอีกด้วย ดังนั้น การโยกย้ายราชธานีของราชสำนักพม่าจึงเป็นเสมือนการโยกย้ายแหล่งขุมความรู้สำคัญทั้งในทางโลกียะและโลกุตระ อีกประการหนึ่ง โดยอาจสืบย้อนไปถึงต้นกำเนิดแหล่งความรู้สำคัญในทางโลกียะและในทางโลกุตระของพม่า นั้นได้เริ่มขึ้นนับแต่การอัญเชิญพระไตรปิฎกของพระเจ้าอโนรธาจากเมืองสะเทิมแห่งอาณาจักรมอญมายังพุกาม ดังที่ปรากฏร่องรอยหลักฐานด้านสถาปัตยกรรมทางพุทธศาสนาในที่ราบลุ่มพุกาม (สุภัทรดิศ ดิศสกุล, 2549; Smith, 1965) จากนั้นในเวลาต่อมา ศูนย์กลางพุทธศาสนาของราชสำนักพม่าจึงได้เคลื่อนย้ายไปพร้อมกับการเคลื่อนย้ายราชสำนักแห่งใหม่ ณ เมืองอังวะในบริเวณที่ราบลุ่มริมแม่น้ำอิรวดีตอนบน ทั้งนี้ ปรากฏว่าหลักฐานว่าเมืองโบราณหลายแห่งในบริเวณใกล้เคียงกันนั้นก็ยังเคยมีสถานะเป็นศูนย์กลางพระราชอำนาจแห่งราชสำนักและยังมีความสำคัญในสถานะที่เป็นแหล่งถิ่นฐานของชุมชนโบราณอีกประการหนึ่ง (ธิดา สาระยา, 2554)

ต่อมาในสมัยตองอู (พ.ศ. 2053-2295) ปรากฏว่ามีนักพรตผู้หนึ่งได้รวบไพร่พลผู้คนตั้งถิ่นฐานใหม่พร้อมทั้งสถาปนาตนเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ตองอูมีพระนามว่า พระเจ้ามิงจियो (မင်းကြီးညို; Mingyinyo) ผู้เป็นราชบิดาแห่งพระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ (တင်ခွင်စွဲ; Tabinshwehti) หรือเป็นที่รู้จักกันว่า พระเจ้าตะเบ็งชเวตี้ โดยในช่วงเวลานั้นปฐมกษัตริย์แห่งราชสำนักตองอูก็ได้สถาปนาราชสำนักแห่งใหม่ ณ บริเวณลุ่มแม่น้ำสะโตง (၁၅၆၀၀၀; Sittoung) ทั้งนี้ นอกจากบริเวณดังกล่าวแล้วนั้นจะมีชัยภูมิที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนและสะสมกำลังไพร่พลแล้วก็ยังสามารถขยายเส้นทางจากตองอูมุ่งลงมาทางใต้ อันเป็นเส้นทางสู่อ่าวมะตะมะ อันเป็นบริเวณดินแดนของชนชาติมอญได้ อีกประการหนึ่ง ครั้นเมื่อราชสำนักตองอู อันเป็นศูนย์กลางอำนาจเดิมของราชสำนักพม่าล่มสลายลงในช่วงเวลาเดียวกันนั้น ก็ปรากฏกลุ่มผู้มีความเข้มแข็งในทางการทหารได้พยายามสถาปนาราชสำนักคองบอง อันเป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ขึ้นที่ตำบลชเวโบที่ตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำอิรวดี อดีตศูนย์กลางอำนาจเดิม หลังจากนั้น ราชสำนักพม่าก็ได้เคลื่อนย้ายศูนย์กลางอำนาจไปยังเมืองที่ตั้งอยู่บริเวณใกล้เคียงกันอีกหลายครั้ง จนกระทั่งท้ายที่สุดราชสำนักพม่าได้สถาปนามังทะเลขึ้นเป็นราชธานี (หม่องทินอ่อง, 2551; นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2562; Than Tun, 1956)

ในช่วงราวต้นสมัยคองบองนั้น นอกจากศูนย์กลางอำนาจหลักของราชสำนักคองบองจะตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำอิรวดีแล้ว ในบริเวณที่ราบลุ่มในเขตพม่าตอนบนนั้น

ก็ได้ปรากฏร่องรอยเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มคนจำนวนหนึ่งในบริเวณลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนล่าง โดยแม่น้ำชิตวิน(ချင်းတင်းမြစ်; chin tin mji) นั้นเป็นแม่น้ำสายสำคัญสาขาหนึ่งที่ไหลแยกออกมาจากแม่น้ำเอยาวตี(ဧရာဝတီမြစ်; ei ja wa ti mji) หรือแม่น้ำอิรวดี แม่น้ำสายหลักของพม่า ทั้งนี้ แม่น้ำชิตวินยังมีอีกชื่อหนึ่งที่มักใช้ในงานวรรณกรรมพม่าว่า แม่น้ำธลาวตี(သလ္လဝတီမြစ်; thala wa ti mji) โดยลักษณะทางภูมิศาสตร์โดยทั่วไปของบริเวณลุ่มแม่น้ำชิตวินแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะสำคัญ คือ พื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนบน อันมีลักษณะทางภูมิศาสตร์เป็นป่าไม้หนาแน่น และพื้นที่บริเวณลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนล่างที่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มขนาดใหญ่อันเหมาะแก่การเพาะปลูกทั่วไป ทำให้มีการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณนี้ อีกทั้งยังเป็นพื้นที่เพาะปลูกพืชที่สำคัญอย่างเช่น ยาสูบและถั่ว เป็นต้น นอกจากนี้ บริเวณลุ่มแม่น้ำชิตวินนี้ยังเป็นพื้นที่ติดต่อการสัญจรทางน้ำที่สำคัญแห่งหนึ่ง เนื่องจากบริเวณดังกล่าวเป็นจุดแวะพักสำคัญแห่งหนึ่งและสามารถใช้เส้นทางสายดังกล่าวสัญจรไปยังละแวกใกล้เคียงอย่างเช่น สะกาย ปะคะกุ และชเวโบ เป็นต้น (Myanmar Encyclopedia Vol. 2, 1955)

ทั้งนี้ พื้นที่ลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนล่าง (Lower chindwin) เป็นบริเวณตะวันตกเฉียงเหนือของพม่าตอนบน ครอบคลุมพื้นที่ 4 แขวง (myo ne) ได้แก่ บะดอน (Badon) กาหนี (Kani) ปันยี (Pankyi) และอะมยีน (Amyin) ประกอบด้วย 5 เมือง คือ หม่องด่าง (Maungdaung) โมนยวา (Monywa) โมนเย (Monywe) งะกาบยีน (Ngagabyin) และ เจ้าก่า (Kyaukkha) ซึ่งล้วนแต่มีความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งผลิตเครือข่ายความสัมพันธ์เชิงอำนาจในทางสังคม วัฒนธรรม รวมถึงพุทธศาสนาพม่า เนื่องจาก บะดอน โมนยวา และ โมนเย เป็นมาตุภูมิของพระสงฆ์พม่าหลายรูปที่มีความสำคัญโดดเด่นในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 23 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 24 ส่วนพื้นที่ตอนในอย่างงะกาบยีนและเจ้าก่านั้นก็ยังเป็นเสมือนแหล่งผลิตปัญญาชนที่เข้ามารับใช้ราชสำนักคองบองอีกด้วย นอกจากนี้ ในบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนล่างยังเป็นถิ่นกำเนิดนักรบที่มีชื่อเสียง คือ ปฐมมหาพันธูละ (First Maha Bandula) ผู้บัญชาการกองทัพพม่าครั้งสงครามระหว่างบริติชราชและราชสำนักพม่าครั้งที่ 1 และทุติยมหาพันธูละ (Second Maha Bandula) ผู้เป็นน้องชายและเป็น ผู้บัญชาการกองทัพครั้งสงครามระหว่างบริติชราชและราชสำนักพม่าครั้งที่ 2 (Charney, 2006)

กล่าวได้ว่า กลุ่มพระสงฆ์และปัญญาชนที่มีส่วนช่วยสนับสนุนพระราชอำนาจของพระเจ้าโบดอพญาหรือพระเจ้าปดุงแห่งราชวงศ์คองบอง (พ.ศ. 2325-2362) นั้น ส่วนมากเป็นผู้ที่ได้รับการศึกษาหรือมีถิ่นพำนักเดิมอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนล่างอันเป็นพื้นที่ห่างไกลจากราชสำนักพม่า โดยพระเถระผู้มีชื่อเสียงขึ้นมาในช่วงเวลานี้ คือ ญาณภิหุณตะ

(Nyanabhivamsa) แห่งสำนักชินคุณะสิริ (Shin Gunasiri) ผู้เป็นศิษย์ของชินมุניתโฆสะ (Shin Munindaghosa) หรือตองปีละ (Taungpila monk) (พ.ศ. 2121-2193) อดีตพระเถระผู้มีชื่อเสียงแห่งเมืองแปร ในเวลาต่อมาสมัยพระเจ้าอเนกัณเฑาะระ (Anauk hpet lun King; พ.ศ. 2149-2171) พระองค์ได้ทรงนิมนต์ชินมุניתโฆสะไปพำนักยังราชสำนักอังวะ และยังคงถวายตำแหน่งพระราชครูในฉายาว่า ชินธัมมนันทะ (Shin Dhammananda) การมาพำนักในราชสำนักของมหาเถรชินมุניתโฆสะนี้ จึงเป็นเสมือนจุดเริ่มต้นของเครือข่ายปัญญาชนในบริเวณพื้นที่ลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนล่าง เพราะครั้งเมื่อมหาเถรชินมุניתโฆสะถึงแก่กาลล่วงลับ ตำแหน่งตาตะหน่าไปกั (thathanabaing) หรือสังฆราชผู้ปกครองสงฆ์พม่าทั้งปวงนี้ได้ถูกถ่ายทอดมายัง ญาณภิกขุหุนตะ พระสงฆ์ผู้มีส่วนสำคัญในการปฏิรูปพุทธศาสนาสุธรรมานิกาย (Suddhamma Reformation) จนส่งผลให้สุธรรมานิกายสามารถมีอิทธิพลเหนือนิกายอื่นในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 24 (Charney, 2006)

ต่อมาครั้งสมัยพระเจ้ามินดง ปรากฏว่าได้มีพระสงฆ์ปัญญาชนรูปหนึ่งคือ ชินญาณธชผู้เคยได้รับการศึกษาเล่าเรียนจากราชสำนักมณฑลพะเลอันเป็นเสมือนตักสิลาแห่งพม่าในขณะนั้นได้เข้าก่อตั้งสำนักเล่าเรียนธรรมชั้น ๓ เมืองโมนยวา บริเวณลุ่มแม่น้ำชิตวินตอนล่าง อันเป็นพื้นที่ซึ่งเคยปรากฏเครือข่ายปัญญาชนและกลุ่มพระสงฆ์ที่มีความเกี่ยวข้องกับราชสำนักคองบอง

สารานุกรมพม่า เล่มที่ 12 ระบุว่าในราวปี จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2429) ชินญาณธช ได้ย้ายมาพำนัก ณ เมืองโมนยวา จากนั้นก็ได้ก่อตั้ง เลตติจงไตก์ อันเป็นสำนักเล่าเรียนธรรมที่มีชื่อเสียงในเวลาต่อมา (ในเวลาต่อมาชาวพุทธพม่าส่วนใหญ่มักจะขนานนามชินญาณธชว่า เลตติชะยาดอว์ อันมีที่มาจากชื่อสำนักเล่าเรียนธรรมแห่งนี้) ทั้งนี้ นอกจากการสอนพระธรรมในพุทธศาสนาแล้วนั้น ในช่วงเวลาดังกล่าว ชินญาณธชหรือเลตติชะยาดอว์ก็ได้เขียนงานเขียนทางพุทธศาสนาทั้งภาษาบาลีและภาษาพม่าออกมาเป็นจำนวนมาก (สารานุกรมพม่า เล่มที่ 12 ระบุชื่อผลงานชิ้นสำคัญของเลตติชะยาดอว์ว่ามีจำนวนทั้งหมด 63 ชิ้น) โดยเลตติชะยาดอว์มองว่าในช่วงเวลานั้นคัมภีร์พุทธศาสนาอย่างเช่น อรรถกถา ภิกขา โยชนา นิสสยะ และอาจารย์วาหะอันเป็นคัมภีร์ต้นฉบับทั้งหลายนั้นล้วนถูกบันทึกด้วยบาลีเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น การมีคัมภีร์พุทธศาสนาที่แต่งด้วยภาษาพม่า จึงอาจจะช่วยทำให้ฆราวาสชาวพม่า ผู้สนใจใคร่รู้ในทางธรรมนั้นสามารถศึกษาพุทธศาสนาได้ง่ายขึ้น (Myanmar Encyclopedia Vol. 12, 1971)

ทั้งนี้ ในช่วงเวลาที่ได้อาศัยมาพำนัก ณ เมืองโมนยวานี้ เลตติชะยาดอว์ได้ริเริ่มงานเขียนภาษาบาลีชิ้นสำคัญ คือ ปรมัตถทีปนิฎฐิกา อันเป็นคัมภีร์อรรถาธิบายขยายความ

ในคัมภีร์ อภิธัมมัตถวิภาวณี ที่รจนาโดยสุ่มังคลาสามิเถระแห่งลังกา ต่อมาในราวปี จ.ศ. 1262 (พ.ศ. 2443) หลังจากงานเขียนเรื่อง ปรมัตถทีปนีฎีกา ได้รับการเผยแพร่ ออกสู่สาธารณชนไม่นานนักก็ได้เกิดเหตุการณ์สำคัญ คือ กรณีข้อพิพาทว่าด้วยฎีกา อันเป็น เหตุการณ์ที่มีกลุ่มพระคณาจารย์และปัญญาชนบางส่วนได้เขียนคัมภีร์ฎีกาจำนวนหนึ่ง ออกมาได้แย้งโดยมีอรรถาธิบายความแตกต่างไปจากเนื้อความในคัมภีร์ ปรมัตถทีปนีฎีกา ของเลดีชะยาตอว์ (Pan Hmwei, 2010; Myanmar Encyclopedia, 1971)

สรุปผลการวิจัย

อาจกล่าวได้ว่า พัฒนาการของวรรณกรรมบาลีพม่าในระยะแรกเริ่มทั้งใน บริเวณพม่าตอนบนและพม่าตอนล่างนั้น ล้วนแต่ได้รับอิทธิพลจากวรรณกรรมพุทธศาสนา จากศรีลังกาเป็นหลัก ทว่าระยะต่อมาในราวช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 เป็นต้นมา วรรณกรรมบาลีพม่าได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโดยได้มีความพยายามในการใช้วรรณกรรม บาลีเดิมจากลังกาเป็นเค้าโครงสำคัญในการเขียนวรรณกรรมบาลีของพม่า

อย่างไรก็ตาม ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 24 ความเปลี่ยนแปลงสำคัญได้เกิดขึ้น อีกครั้งโดยมีปัจจัยสำคัญอย่างเช่นเทคโนโลยีการพิมพ์จากตะวันตกอันส่งผลให้ ศาสตร์ความรู้ต่าง ๆ จากตะวันตกได้เข้ามามีบทบาทต่อราชสำนักกบอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศาสตร์ความรู้ทางด้านดาราศาสตร์ อันนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำ พม่าเดิมอย่างเช่น แนวคิดว่าด้วยจักรวาทิน แนวคิดว่าด้วยเขาพระสุเมรุคือศูนย์กลาง แห่งจักรวาล แนวคิดว่าด้วยมหาสมมติและแนวคิดว่าด้วยอิทธิราช อันเป็นแนวคิดจารีต เดิมทางพุทธเถรวาทยังคงมีอิทธิพลทางความคิดต่อราชสำนักพม่า โดยศาสตร์ความรู้ ทางดาราศาสตร์แบบตะวันตก ได้แก่ แนวคิดของโคเปอร์นิคัส ที่เชื่อว่าโลกมิใช่ศูนย์กลาง ของจักรวาล ได้เข้ามาแทนที่และมีอิทธิพลต่อความคิดของชนชั้นนำพม่า อันนำมาสู่ การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นนำพม่าและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมพม่า ในเวลาต่อมา

เอกสารอ้างอิง

คณะสงฆ์หนเหนือ. (2552). **ปัญญาสชาดก** (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ. ชาลววิทย์ เกษตรศิริ. (2533). **พม่า: ขบวนการนักศึกษากับประวัติศาสตร์อันระทึกใจ**.

กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น.

ธรรมเจดีย์. (1925). **จาริกกัลยาณี เรื่องพงศาวดารสมณวงศ์นิกายฝ่ายใต้: คำจารึก ภาษามครทั้งคำแปลเป็นภาษาไทยแลภาษาอังกฤษ**. กรุงเทพฯ: ไสภณพิพรรฒนาการ.

- จิตา สาระยา. (2554). **มันทะเล นครราชธานี ศูนย์กลางแห่งจักรวาล** (พิมพ์ครั้งที่ 2 ปรับปรุงใหม่). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2562). **ว่างแผ่นดิน ประวัติศาสตร์เปรียบเทียบ “กรุงแตก” ในสามราชอาณาจักร**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- เมียนต์, นิธิ. (2543). **Burma's struggle against British imperialism, 1885-1895** [พม่ากับการต่อต้านจักรวรรดินิยมอังกฤษ ค.ศ. 1885-1895]. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. (2538). **ปัญญาสชาติก: ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย**. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ.
- ปัญญาสามิ. (2506). **ศาสนวงศ์หรือประวัติศาสตร์นา**. รุ่งเรืองธรรม.
- เลดีস্যาดอ, มหาเถระ. (2514). **วิปัสสนาที่ปณี: การแสดงเหตุอย่างพิสดารแห่งภาวนามยปัญญา**. ม.ป.พ.
- เลดีস্যาดอ, มหาเถระ. (2552). **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปณี** (พิมพ์ครั้งที่ 3). ประยูรสาส์นไทย.
- สุภัทริศ ดิศสกุล, ม.จ., สันติ เล็กสุขุม และสุจิตต์ วงษ์เทศ. (2549). **เที่ยววงเจดีย์ที่พม่าประเทศ ทางประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรม** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มติชน.
- อนมานราชธน, พระยา. (2512). **เล่าเรื่องในไตรภูมิของเสฐียรโกเศศ**. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- ทินอ่อง, หม่อง. (2551). **A History of Burma** [ประวัติศาสตร์พม่า] (พิมพ์ครั้งที่ 3). มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- อาภาไสม ฉายแสงจันทร์. (2541). **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ มธรสวาทินี** ลังกาที่ป [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร].
- Bode, M. H. (1966). **The Pali Literature of Burma**. London: Royal Asiatic Society.
- Brereton, B. P. (1995). **Thai Tellings of Phra Malai: Texts and Rituals Concerning a Popular Buddhist Saint**. Tempe, Arizona: Program for South and Southeast Asian Studies.
- Cady, J. F. (1960). **A History of Modern Burma** (2nd Edition). New York: University of Cornell Press.
- Charney, M. (2006). **Powerful Learning Buddhist Literati and the Throne in Burma's Last Dynasty, 1752-1885**. Michigan: Centers for South and Southeast Asian Studies, University of Michigan.

- Houtman, G. (1990). **Traditions of Buddhist practice in Burma** [Ph.D., School of Oriental and African Studies, London University].
- Norman, K. R. (1983). **Pali Literature**. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Sarkisyanz, E. (1965). **Buddhist Backgrounds of the Burmese Revolution**. Germany: Springer-Science+Business Media.
- Smith, D. E. (1965). **Religion and Politics in Burma**. Princeton: University of Princeton Press.
- Taylor, R. H. (1987). **The State in Burma**. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Than Tun. (1956). **History of Buddhism in Burma A.D. 1000-1300** [Doctoral Dissertation, University of London].
- Maung Khin Hmin danu hpju [မောင်ခင်မြင် [ခန့်ဖြူ]]. (2004). **စာပေမှတ်တိုင်များကိုဖြတ်သန်းခြင်း**: [ท่องเที่ยวไปตามมหุตมหาย วรณกรรม]. Yangon: ein me' u sa paei.
- Pan Hmwei, Maung [ပန်းဓမ္မာ, မောင်]. (2010). **မြန်မာနိုင်ငံရဟန္တာနှင့်ရဟန်းထူးများ(ပထမတွဲ)** [Mjama nain ngan jahan da hnin jahan htu mja pa hta ma twe]. Yangon: Myanmar to win mjou ma sa pei.
- Sa pei bei' hman poun hnei' tai' [စာပေဗိမာန်တိုက်]. (1955). **မြန်မာ့စွယ်စုံကျမ်းအတွဲ ၂** [Myanmar Encyclopedia Vol. 2]. Yangon: Sa pei bei' hman poun hnei' tai'.
- Sa pei bei' hman poun hnei' tai' [စာပေဗိမာန်တိုက်]. (1970). **မြန်မာ့စွယ်စုံကျမ်းအတွဲ ၁၁** [Myanmar Encyclopedia Vol. 11]. Yangon: Sa pei bei' hman poun hnei' tai'.
- Sa pei bei' hman poun hnei' tai' [စာပေဗိမာန်တိုက်]. (1971). **မြန်မာ့စွယ်စုံကျမ်းအတွဲ ၁၂** [Myanmar Encyclopedia Vol. 12]. Yangon: Sa pei bei' hman poun hnei' tai'.
- Sa pei bei' hman poun hnei' tai' [စာပေဗိမာန်တိုက်]. (1975). **မြန်မာ့စွယ်စုံကျမ်းအတွဲ ၄** [Myanmar Encyclopedia Vol. 4]. Yangon: Sa pei bei' hman poun hnei' tai'.

